

АНДАТПА

**«8D01704 – Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған Маткеримова
Раушан Ажарбековнаның**

**«Қазақстан әдебиетіндегі көркем геопоэтика мәселелерін зерттеу мен
оқытудағы пәнаралық ыңғай» тақырыбындағы диссертациясына**

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы әдебиеттану ғылымында геосынның, гуманитарлық география мен геопоэтиканың дамуына байланысты көркем мәтіннің кеңістік тұрғысында түзілу формаларына деген қызығушылық арта түсті. Осы парадигмаға сәйкес кеңістік оқиғалар орын алатын орын ретінде ғана емес, көркем әлемді құрылымдауға қатысатын мағына тудырушы категория ретінде қарастырыла бастады. Мұндай тәсілдің теориялық негізін М. Фуконың гетеротопия туралы және А. Лефеврдің кеңістікті қалыптастыру туралы тұжырымдамалары құрайды. Аталған тұжырымдамаларда кеңістік әлеуметтік, мәдени және символдық қатынастар жүйесі ретінде пайымдалады.

Бір көркем ландшафт шеңберінде әртүрлі уақыттық, мәдени және семиотикалық қабаттардың қатар өмір сүруін айқындауға мүмкіндік беретін ортақкеңістіктілік (сопространственность) категориясы ерекше маңызға ие бола бастады. Қазақстан әдебиеті үшін мағына тудырудың кеңістіктік тәсілінің маңызы айрықша. Себебі дала, тау жоталары, жол және шекаралық аумақтар мұнда тек топографиялық бейнелер болып қана қоймай, сонымен қатар көркем әлемді ұйымдастырушы тұғырнамалар ретінде көрініс табады. Сол арқылы мәдени жад, ұлттық бірегейлік және құндылықтық бағдарлардың моделдері жасалады. Осыған орай, Қазақстан әдебиеті мысалында көркем геопоэтика кеңістік бейнелері арқылы шығармашылық ойлаудың формасы, мәдени жад және мәтін түзу тетігі қызметін атқаратын жүйе ретінде танылады.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі әдебиеттанудың әдіснамалық негіздерінің ішкі трансформациясымен және кеңістікті көркем мәтінді талдаудың негізгі категорияларының бірі ретінде қайта пайымдау қажеттілігімен айқындалады. Дәстүрлі тарихи-уақыттық интерпретация моделдері сызықтық бірізділіктен тыс күрделі мәдени үдерістерді түсіндіруге ұдайы мүмкіндік бере бермейді.

Зерттеудің теориялық және практикалық деңгейлерін өзара ұштастыру ерекше маңызға ие. Гуманитарлық ғылымдарда қарқынды дамып келе жатқан геопоэтика бүгінгі таңда білім беру тәжірибесіне жеткілікті дәрежеде ене қоймаған. Сонымен қатар кеңістіктік талдау пәнаралық танымды қалыптастырып, мәтінді мәдени, философиялық және семиотикалық координаттар жүйесінде қарастыруға мүмкіндік беретін елеулі әдістемелік әлеуетке ие.

Зерттеудің өзектілігі сондай-ақ кеңістікті көркем ойлаудың категориясы ретінде теориялық тұрғыдан пайымдау қажеттілігі және интерпретацияның аналитикалық дәлдігі мен қайта жаңғыртылуын қамтамасыз ететін әдіснамалық құралдарды әзірлеудің маңыздылығы арқылы негізделеді.

Қазақстандық әдеби контексте бұл мәселе ерекше мәнге ие. Себебі кеңістік

ұлттық бірегейліктің қалыптасуындағы негізгі факторлардың бірі ретінде көрінеді.

Осыған байланысты көркем геопоэтиканы зерттеу кеңістіктік моделдеудің заңдылықтарын анықтауға, ландшафтық бейнелердің трансформациясын талдауға және оларды жүйелі түрде зерттеу қағидаттарын әзірлеуге бағытталған. Кеңістікті белсенді мағына тудырушы категория ретінде қарастыру көркем мәтін түзудің ішкі тетіктерін ашуға және зерттеудің қазіргі әдебиеттанымдық әдіснамасын дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нысаны: көркем әлемнің кеңістік негізінде түзілуінің әртүрлі формаларын репрезенттейтін XX–XXI ғасырлардағы Қазақстан әдебиетінің мәтіндері. Зерттеу барысында ландшафт, топос және орын ұғымдарын сипаттамалық фон ретінде ғана емес, мәтіннің семантикалық конфигурациясын айқындайтын құрылым түзуші элементтер деңгейінде саралауға мүмкіндік беретін шығармалар қарастырылады.

Зерттеу пәні: ұлттық кеңістікті репрезенттеудің геопоэтикалық моделдері және оларды ғылыми-білім беру контекстінде зерттеудің әдіснамасы.

Зерттеудің мақсаты: Қазақстан әдебиетіндегі көркем геопоэтиканы зерттеудің пәнаралық тәсілдерін анықтау және талдау, сондай-ақ оларды оқытуға арналған әдіснамалық ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеудің міндеттері:

- геопоэтиканы зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдерін жүйелеу және олардың Қазақстан әдебиеті материалдарына қолданылу шекараларын нақтылау;

- зерттеудің ұғымдық аппаратын нақтылау және көркем мәтін құрылымындағы «кеңістік», «орын», «аумақ», «ландшафт» және «топос» категорияларының функционалдық айырмашылықтарын айқындау;

- XX–XXI ғасырлардағы Қазақстан әдебиетіндегі кеңістіктік моделдеу тәсілдерін анықтау, ұлттық ландшафттың көркем әлемнің құрылым түзуші және мәдени-семиотикалық элементі ретіндегі рөлін анықтау;

- Р. Сейсенбаевтың, А. Жақсылықовтың, Г. Бельгердің және Н. Верёвочкиннің шығармаларындағы геопоэтикалық стратегияларды талдау және типологиясын жүйелеу; кеңістіктік моделдердің үйлесімді үлгіден травмалық және посттравмалық үлгілерге дейінгі трансформациялық қозғалыстарын айқындау;

- кеңістік категорияларын бақылауға тиімді мәтіндік белгілер жүйесіне көшіруге және көркем мәтінді пәнаралық тұрғыдан интерпретациялау дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін геопоэтикалық талдаудың аналитикалық моделін негіздеу және оны жоғары білім беру үдерісіне енгізу әдістемесін әзірлеу.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы көркем геопоэтиканы Қазақстан әдебиетіндегі кеңістікті талдаудың пәнаралық моделі ретінде кешенді түрде қайта пайымдаумен айқындалады және ол төмендегідей нәтижелерден көрінеді:

- қазақстандық әдебиеттануда алғаш рет геопоэтика көркем кеңістікті зерттеудегі семиотикалық, герменевтикалық, когнитивтік және гуманитарлық-

географиялық тәсілдерді біріктіретін жүйелі аналитикалық модель ретінде қарастырылды;

– геопоэтикалық талдаудың ұғымдық аппараты нақтыланып, тұжырымдамалық тұрғыдан жүйеленді. Атап айтқанда, «кеңістік», «орын», «ландшафт», «топос», «жергілікті мәтін», «посттравмалық кеңістік» және «геопоэзис» категориялары қамтылып, олардың көркем мәтін құрылымындағы функционалдық айырмашылықтары айқындалды;

– XX–XXI ғасырлардағы Қазақстан прозасының геопоэтикалық моделдері анықталып, типологиясы айқындалды. Олардың қатарында кеңістік шеңберінде ойлаудың үйлесімді, травмалық және посттравмалық формалары қарастырылып, бұл ұлттық деңгейдегі кеңістіктік таным трансформациясын және ландшафтық кодтың репрезенттелу ерекшеліктерін зерделеуге мүмкіндік берді;

– герменевтикалық, семиотикалық және контенттік-корпустық талдау элементтерін ұштастыруға негізделген геопоэтикалық зерттеудің аналитикалық моделі әзірленді. Бұл модель кеңістік категорияларын бақылауға тиімді мәтіндік белгілер жүйесіне көшіруге және интерпретацияның аналитикалық қайта өндірілу деңгейін арттыруға мүмкіндік береді;

– жоғары білім беру үдерісіне геопоэтикалық талдауды енгізудің әдістемесі алғаш рет әзірленіп, сынақтан өткізілді. Аталған әдістеме білім алушылардың пәнаралық және кеңістіктік ойлауын қалыптастыруға бағытталған интерпретациялық моделдер жүйесін, аналитикалық тапсырмалар кешенін және бағалау критерийлерін қамтиды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Қазақстан әдебиетінің көркем геопоэтикасы — кеңістікті мәтіннің құрылым түзуші категориясы, мәдени жад формасы және көркем мағына тудыру механизмі ретінде қарастыратын пәнаралық талдау моделі.

2. Геопоэтикалық талдау «кеңістік», «орын», «аумақ», «ландшафт», «топос», «жергілікті мәтін» және «геопоэзис» категорияларын функционалдық тұрғыдан ажыратуды талап етеді. Себебі олардың әрқайсы көркем шығарманы кеңістік арқылы ұйымдастырудың белгілі бір деңгейін айқындайды.

3. XX–XXI ғасырлардағы Қазақстан прозасында дала, жол, шекара, үй, сондай-ақ травмалық және посттравмалық ландшафт секілді тұрақты кеңістіктік доминанттарға негізделген ұлттық геопоэтикалық код қалыптасты. Бұл құрылымдар арқылы мәдени бірегейлік, тарихи жад және кеңістіктік оқшаулану тәжірибесі көрініс табады.

4. Р. Сейсенбаев, Ә. Кекілбаев, А. Жақсылықов, Г. Бельгер және Н. Верёвочкиннің геопоэтикалық стратегиялары көркем кеңістіктің үйлесімді моделден травмалық, посттравмалық және дағдарыстық кеңістіктік сана формаларына дейінгі трансформациясын көркем тұжырымдайды.

5. Герменевтикалық, семиотикалық, салыстырмалы-типологиялық және контенттік-корпустық талдау элементтерін ұштастыруға негізделген көркем геопоэтиканы оқыту әдістемесі кеңістік категорияларын бақылауға тиімді мәтіндік белгілер жүйесіне көшіруге мүмкіндік береді және оны жоғары білім беру үдерісіне енгізуге болады.

Зерттеудің әдіснамалық стратегиясы оның нысанының ерекшелігімен

айқындалады және көркем кеңістікті семиотикалық, нарративтік және когнитивтік құрылым ретінде зерттеуге бағытталған. Жұмыста мәтінді таңбалар жүйесі, мәдени жад формасы және кеңістіктік ойлау моделі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін өзара толықтырушы әдістер кешені қолданылады.

Негізгі әдіс ретінде көркем мәтінді тұтас интерпретациялауға және кеңістіктік бейнелер, авторлық интенция мен мәдени контекст арасындағы байланыстарды айқындауға бағытталған герменевтикалық әдіс алынды. Осыған байланысты семиотикалық тәсіл қолданылып, ландшафт, топос және кеңістіктік мотивтер семиосфера элементтері ретінде қарастырылды. Олардың мәдени тәжірибені моделдеуге және ұлттық ландшафтық кодты қалыптастыруға қатыстылық сипаты зерделенді.

Нарративтік әдіс кеңістіктің баяндау құрылымына енгізілу тәсілдерін талдауға қолданылса, салыстырмалы-типологиялық әдіс әртүрлі авторлардың шығармаларын өзара салыстыруға, геопозтикалық моделдердің типтерін айқындауға және олардың XX–XXI ғасырлардағы Қазақстан әдебиетіндегі трансформациясын қадағалауға мүмкіндік береді. Интертекстуалдық талдаулар кеңістік бейнелерінің көпқабатты семантикасы мен мәтінаралық байланыстарын ашуға бағытталған.

Сонымен қатар кеңістіктің тұрақты лексикалық-семантикалық белгілерін (ландшафт атауларын, топонимдерді, кеңістіктік метафораларды, жол, шекара және аумаққа қатысты лексемаларды) анықтауға мүмкіндік беретін контенттік, корпустық және жиілік-статистикалық талдау элементтері қолданыс тапты. Алынған деректер мәтінді сапалық талдаудың нәтижелерімен барабар саналмайды. Олар тек интерпретациялық қорытындыларды нақтылау құралы ретінде пайдаланылады.

Аталған әдістердің интеграциясы семиотикалық, нарративтік және когнитивтік деңгейлерде өзара әрекеттесетін көпқабатты құрылым ретінде көркем мәтінді кешенді зерттеуді қамтамасыз етеді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы оның пәнаралық сипатымен айқындалады. Освған орай зерттеудің негізін мәдениет семиотикасы, көркем мәтін теориясы, кеңістік философиясы, гуманитарлық география, геопозтика, экосын және когнитивтік әдебиеттану құрайды.

Сондай-ақ Ю.М. Лотманның семиосфера және көркем мәтінді екіншілік модельдеуші жүйе ретінде қарастыру тұжырымдамалары, М.М. Бахтиннің мекеншақ туралы тұжырымдамасы, сондай-ақ Г. Башляр, М. Фуко және М. Хайдеггердің кеңістікті адам болмысының, мәдени жад пен символдық репрезентацияның көпқабатты құрылымы ретінде түсіндіруге бағытталған идеялары да әдіснамалық тұрғыдан маңызға ие.

Осы контексте көркем кеңістікті мәдени кодтар, мифопоэтикалық моделдер және архетиптік құрылымдар жүйесі ретінде талдау үшін К. Юнг, М. Элиаде, Р. Барт және У. Эко еңбектері ескеріледі.

Зерттеуде экосын, жад және травма теориялары ерекше мәнге ие болды. Олар әдебиетті адам мен орта, тарихи жад пен өркениеттік даму арасындағы қатынастарды пайымдау формасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда травмалық кеңістік жайлы Е.А. Стеценко, М. Ротберг

тұжырымдамалары назарға алынды.

Геопоэтиканың теориялық негіздері К. Уайт, И. Сид, В.В. Абашев және Д.Н. Замятин еңбектеріне сүйене отырып қалыптастырылды. Осы орайда геопоэтика поэзия, философия, ғылым, жергілікті мәтін және кеңістікті мәдени тұрғыдан құрылымдау мәселелері өзара сабақтастықта пайымдалады. Әдіснамалық тұрғыдан маңызды категория ретінде кеңістіктің көпқабаттылығын ашатын ортақкеңістіктілік ұғымы қарастырылады.

Зерттеуде З. Ахметов, З. Қабдолов, С. Қасқабасов, Б. Майтанов, А. Исмакова, А. Темірболат, С. Ананьева, Ж. Баянбаева, А. Қалиева, А. Демченко, Е. Шмакова және басқа да отандық зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, ой қорыту жасалды. Бұл әдебиеттанушылардың еңбектерінде ұлттық көркем ойлау, мәтіннің кеңістіктік ұйымдасуы, мифопоэтика және ландшафттың мәдени семантикасы мәселелері зерттелген.

Сонымен қатар әдебиетті оқыту әдістемесі мен қазіргі қазақстандық орыс тіліндегі прозаны интерпретациялау бойынша еңбектер, сондай-ақ оқу-әдістемелік, шолу және корпустық, антологиялық материалдар қосымша қарастырылды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін жоғары және орта білім беру тәжірибесінде қолдану мүмкіндігімен айқындалады. Әзірленген геопоэтикалық талдау әдістемесі көркем мәтінді пәнаралық тұрғыдан интерпретациялау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Ұсынылған аналитикалық модельдер, тапсырмалар жүйесі және интерпретациялау критерийлері әдебиет теориясын, көркем мәтінді талдау курстарын, қазіргі қазақстан әдебиетін оқыту барысында, сондай-ақ оқу-әдістемелік кешендер, элективті курстар мен мамандандырылған бағдарламаларды әзірлеуде қолданылуы мүмкін. Зерттеу материалдары білім алушылардың аналитикалық ойлау қабілетін дамытуға және олардың мәдени көкжиегін кеңейтуге ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы. Зерттеу материалдары мен нәтижелері 7 ғылыми жарияланымда көрініс тапты. Оның ішінде 1 мақала Scopus деректер базасына кіретін халықаралық басылымда, 4 мақала ҚР ҒЖБМ ҒЖБССҚК ұсынған журналдарда, 2 мақала халықаралық ғылыми конференциялар материалдарының жинақтарында жарияланды. Сонымен қатар әзірленген әдістемелік жүйе эксперименттік оқыту барысында және «Қазақстан әдебиетіндегі көркем геопоэтика мәселелері» атты элективті курсты өткізу процесінде сәтті апробациядан өтті.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.